

ԱՐԻՒՆԻ ԺԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

(Շար. եւ վերջ)

Զարհուրած մարդուն պատմութիւնը

Վելօ անունով ծանօթ, բայց իր էութեամբ, իր խորքով դեռ բոլորովին անծանօթ հայ առաջնորդս հրեց ախոռին դուռը, ներսի վրայ բացաւ զայն, դարձուց աջ կողմին, եզրեցուց անկիւնի մը, ուր ճրագ մը գտաւ, վառեց փութով, փակեց դուռը վերստին, եւ շարունակեց առաջնորդել նորէն:

Հինցած ճրագի նուաղկոտ լոյսով մենք տեսանք կենդանիներուն հանգստութիւնը ախոռին մէջ, խաղաղութեան տենչանքը զօրացաւ, կովուն ու եզան նայուածքներուն առջեւ մեր լուսութիւնը կակաղեց, երնէ՛կ մը կանչեց, եւ ճամբայ տուաւ որ նոր մտերի մը հասնինք: Անկէ անկիւն մը բոլորեցինք, նեղ անցք մը բռնեցինք, կարճ դարձուածքէ մը անցանք ու հասանք խորշ մը որ դուռ չունէր, որուն պատերը խորտուրտ էին: Վերէն վար անծեփ պատերուն ստորոտը կը տարածուէին նախապէս ուրիշ նպատակի մը ծառայելէն չափազանց հինցած փայտերու եւ տաշտակներու քանի մը կտորներ, որոնց վրայ մէյնուած էր շատ դէշ կերպով մաշած անկողին մը առանց բարձի:

— Այս տեղն է, որ ինծի տրուած

է ննջելու համար: Հոս է որ ես կուգամ կը ճգնիմ, կ'երեւակայեմ, սուրբերու հետ կը խօսիմ, կը չարչարուիմ ու կ'իյնամ խելայեղ երբ զիշերը զօրանայ:

— Որո՞նք են այդ սուրբերը:

— Կ'ուզեմ որ քիչ մը նստիս, հոս, իմ անկողնիս վրայ:

Հպատակեցայ շուտով եւ տեղ առի գետնէն հազիւ քանի մը մատ բարձր մահճակալին վրայ, որ խորշին տարածութեան կէսն էր գրաւեր:

— Այս տունը բերուելէս ի վեր հոս կ'երգեմ դառնութիւնը, հոս կը թափեմ արցունքը, հոս կը կուտակեմ անէծքը:

— Նախապէս ո՞ւր էիք:

— Դժոխքէն փախայ:

— Ձեմ հասկնար: Կ'աղաչեմ որ ինծի հետ խօսիք պարզ լեզուով, հասկանալի լեզուով: Պէտք է երեւակայէք որ ես աղքատ գիւղացիի մը գաւակն եմ, եւ թէ տարիք ու միջոց հնարաւորութիւն չեն տուեր բարձր մտքեր մարսելու չափ մտային կարողութիւն ձեռք բերել:

Պատասխանելու տեղ ձեռքին ճրագը դողացուց, գիմացի պատին մէջ մխուած տախտակի մը կտորին վրայ դրաւ զայն եւ հարցուց.

— Ի՞նչպէս ազատեցար:

— Շատերուն պէս: Բայց զիս հոս
լերիւր ո՛չ թէ իմ պատմութեան մտիկ
ընելու ... այլ ...

— Այլ ի՞նչ: Չէ որ ըսի թէ ես կը
ճանչնամ քեզ:

— Կ'աղաչեմ: Կտոր մը սիրտ ու-
նիմ միայն, ան ալ չեմ գիտեր թէ ի՞ն-
չու դուք կ'ուզէք մաշեցնել:

Ծիծաղ մը փրթուց, եւ զայն խեղ-
դեց փութով:

— Որդի՛ս, ներէ ինծի, եւ ըսէ թէ
որոնք են այդ շատերը, որոնց պէս ա-
զատուած ես նաեւ դուն:

— Այն ամենքը որոնք ինծի բախ-
տակից են այժմ:

— Ուրեմն քեզմէ զատ դեռ ուրիշ-
ներ ալ կան որ կոչուած են ազատուե-
լու:

— Այո՛, կը կարծեմ թէ Խարբեր-
դի բոլոր թուրք գիւղերու մէջ ալ մէ-
կէն աւելի գերուածներ կան: Սակայն,

Խումբ մը 1920ին նոր ազատուած որբերու, Խարբերդ Մէգրէի
Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ
(Այս խումբին մէջ կան Կարնեցի, Երզնկացի, Տրապիզոնցի, Քղեցի,
Բալուցի, Զարսանաբեցի, Բաբերդցի եւ Խարբերդցի որբեր)

չեմ գիտեր թէ այդ բոլորէն որո՞նք
բախտաւոր պիտի ըլլան նաեւ օր մը
գերութենէ ազատուելու:

— Կ'անցնին այս օրերը ու օր մը
դուն այդ շատերուն հետ կ'ողջագուր-
ուիս փրկուողի եռանդով:

— Իսկ դո՞ւք:

— Ես ... ես ոչինչ ... Դժոխքին
եօթը յարկէն ալ անդին քշուեցայ,
մարդկային տեսողութեան, լսողու-
թեան, մինչեւ իսկ երեւակայութեան
տակաւին անձանօթ սարսափները տե-
սայ, ու հոն կորուսի ամեն բան: Թէեւ
քիչ առաջ ըսի թէ փախայ, բայց իմ

քաջութիւնս չէր որ ատիկա ի գործ դրաւ: Հասկանալի ճշմարտութիւնը այն է որ դժոխքին վարիչները չփճացուցին անձս, սակայն երեւակայութիւնս տանջանքի մղող զսպանակը դարձուցին: Օրական հազար անգամ վերադարձ կ'ընեմ, բայց հազիւ մինչեւ Գեղվանքի ախոռը կը հասնիմ, դժոխքի այդ երկրորդ դուռը, ու առաջինը այլ եւս տեսնելու նոյն իսկ անկարող վիճակի մէջ՝ կը քշուիմ նորէն քայլ առ քայլ նոյն քրտամենի սարսափներուն, նոյն ահաւոր խելագարումներուն աստիճանական յաւելման:

Ինծի համար այլ եւս աներկբայ էր որ հետս խօսողը տարագրութեան եւ կոտորածի ամենէն ահաւոր մէկ ճամբան քալած էր, զարնուած էր, բայց չէր մեռած: Իր պատմութեան այս բարդ արտայայտութիւնը գրաւեց զիս, մաքեցուց իմ մէջ նոյն իսկ իր անձն ու անունը իր բնակավայրով գիտնալու թախանձանքս, բայց անիկա այդքանով իմ ցանկութիւնս չէր կրնար պարտիւել: Կ'ուզէի որ պատմէր ինծի պարզ, հասկանալի և մանրամասն՝ այն բոլոր դէպքերը որոնցմէ անցած էր ու կը յիշէր: Կ'ուզէի որ իմ եւ ինծի պէս շատերուն ազատուելու մասին իր ըրած յայտնութիւնը մեկնէր, ըստ այնմ թելադրանքներ տար:

Բռնեցի իր դողացող ձեռքը, նայեցայ մարմնելու չափ յոգնած աչքերուն, պաղատանքի եղանակ մը փրթուցի, յայտնեցի բոլոր ցանկութիւններս ու ինկայ հայցելու իր գթութիւնը:

Լուռ մնաց եւ երազողի վիճակով նստաւ քովս, վերստին գրկեց զլուսս, համբուրեց ու ցնցուեցաւ: Յետոյ, ձեռքի շարժում մը կատարեց, ճակատն ու կուրծքը չափեց: Խա՞հ հանեց թէ ուրիշ անձանօթ նշանով մը կնքուեցաւ:

Բան մը չհասկցայ, բայց տեսայ որ անիկա ձեռքս բռնեց ու շարունակեց.

— Սիրած եմ քեզ, խօսած եմ քեզի այն ժամանակ երբ դուն քու եղբայրներուդ հետ կը թռուրտայիր սսկի լճին եզերքները, կը սլանայիր դէպ ի կեանք, դէպ ի բարձրութիւն ընթացող ժամանակի ուժով: Շատ բան խօսածեմ քեզի, խօսած եմ եղբայրներուդ, որոնք չեմ յիշեր այժմ, որովհետեւ զանոնք յիշելու ուժս ծուէն ծուէն եղած է: Հիմա, թերեւս անձանօթ Աստուած մըն է որ քեզ ինծի զրկեց որպէս զի նորէն խօսիմ ... Այո՛, որպէս զի նոր բան խօսիմ, նոր ողբերգութիւն մը պատմեմ վերջին անգամ իմ այն լեզուով՝ որ տարիներու յոյսը սերտելէ եւ կորովը քարոզելէ չդադրեցաւ երբեք:

Իր պատմութեան այս նախաբանին լեզուն որքան սահուն էր, նոյնքան ըզգալի կը դարձնէր այն տիրական ուժը՝ որ կը ձգտէր իր մէջ հետզհետէ խտացնել կեանքի մթութիւնը: Ուզեցի դէմ կենալ, բայց անիկա կանխեց, աւելի ճիշդը՝ սաստեց որ լռեմ, եւ շարունակեմ ունկնդրելու:

— Թլկատինցին կը ճանչնա՞ք:

— Լուսանկարը տեսած եմ, եւ անոր մասին տրուած մէկ դասախօսութեան մը ներկայ գտնուելով՝ հասկցած եմ թէ մեծ ուսուցիչ մըն էր, ու իբրեւ գրագէտ ալ բացառիկ կարողութիւն մը ցոյց էր տուեր:

— Աւելին ...

— Աւելին այն էր որ անոր մասին խօսուածները հետզհետէ շատնալով իմ մանկական հիացումս գրաւեցին: Ատոր համար, օր մը, երբ ըսին թէ Թլկատինցին Ծովք պիտի գայ, առաւօտ շատ կանուխ տունէն ելայ գաղտուկ, գիւղէն դուրս եկայ, բաւական հեռացայ, եւ հոն՝ քաղքին ճամբուն վրայ, դուր տեղը

սպասեցի մինչեւ երեկոյ: Կը խորհէի թէ երբ ան անցնի մօտէս, ինքնիրմովս պիտի ճանչնամ շուտով, պիտի զարմանամ տեսնելով անոր արտաքոյ կարգի երեւոյթը եւ անոր պատկառելի հօգորութեան առջեւ անպատճառ թռիչք մը պիտի ունենամ, պիտի մեծնայ միաքս, պիտի զօրանայ սիրտս, գիւղ դառնալուս պէս տեսնողին զարմանքը գրաւելու, եւ յաղթականի հպարտութեամբ յայտարարելու թէ՛ ես թիկառիցիմ տնայ ամենէն առաջ:

Բայց, դժբաղդարար ո՛չ միայն չտեսայ զայն, այլ՝ վերադարձին իմ հիասթափումի ցաւս կրկնուեցաւ հօրս անարգանքին եւ ծեծին տակ: Խեղճ հայր... Չհասկցաւ տունէն ու ճաշերէն բացակայելուս պատճառը, խորթ մօրս չար դրդումներուն տակ անզուժ դարձաւ ու անտեղեակ մնաց սրտիս գինովութեանը:

Իմ այս կերպ պատասխանիս վրայ, անիկա, ձախ ձեռքով շոյեց գլուխս, աջ ձեռքով շրթունքները սեղմեց, եւ նայեցաւ ինքն իր դէմ: Հասկցայ թէ ուզեց ժպտիլ բայց չկրցաւ, ուզեց խորհիլ բայց յուզուեցաւ ու նոր հարց բրաւ:

— Կը ճանչնա՞ս փրօֆ. Յ. Պուճիգանեանը:

— Այո՛, եփրատ քուէճի փիլիսոփայութեան դասընթացքի փրօֆէսորն էր: Խօսքն ու ձայնը չեմ լսած, բայց տեսած եմ զինքը իր ետեւէն:

— Չեմ հասկնար: Ի՞նչ բան է «ետեւէն տեսնել»:

— Պատերազմէն քիչ առաջ, Աստուածածնայ վերջի տօնին, ա՛խ, երբեք չեմ կրնար մոռնալ որ դարձեալ չէնցած էր մեր գիւղը հազարաւոր ուխտաւորներով: Երկինքը ձայն ունէր, լուսաւոր լճակը անոնց գեղածիծաղ ճլուր-

լուքներուն կ'արձագանգէր: Ժպիտ ժըպիտի վրայ կը թաւալէր՝ եթերէն հոսող գունամառ բիւրեղներուն մէջ, եւ կը հրահրէր իմ մանկական դիւրազաց հոգին ուժգնօրէն: Մարդկային բազմաձեւ շարժումներու, բազմախորհուրդ արտայայտութիւններու գեղեցկութեանց առջեւ երանութեան քաղցրութիւն մը կը զգայի, եւ հոգեկան հըրճուանքով կը ցատկէի տեսարանէ տեսարան: Հին գիւղին, լճակին մէջ թաղուած Ծովք գիւղին աղբիւրը, որ կը կոչուէր Գեղնաղբիւր, ահա՛, յանկարծ համեց զիս իր գիմացը թեւաւորուող բռնեիին: Քաղքենի երեք աղջիկներ, իրենց նուրբ կեցուածքներով, ճկուն շարժումներով, հեղահամբոյր նայուածքներով աղբիւրին պայծառութիւնը կը կրկնապտկէին: Անոնք նայեցան ինծի, ուշադրութեան առին իմ արտաքին վիճակս որ աղքատ էր, որ գիւղացի անկարող ծնողքի մը զաւակն ըլլալուս վկայութիւնը կը պարզէր: Նայեցան ինծի, խօսեցան իմ մասին, յետոյ ծիծաղեցա՞ն, հեղեցի՞ն, թէ ոչ խղճացին: Չհասկցայ բան մը, որովհետեւ ես տարուած էի անոնց երեւոյթներու ըսքանչելի գեղեցկութիւններէն, եւ կ'ուզէի համարել թէ երկինքէն իջած սրբուհիներ են: Ու այն պահուն, երբ անոնք կ'ուզէին ինծի հետ խօսիլ, զիս ուրախացնելու մտօք կ'ուզէին կարկանդակի նմանող փոքրիկ քաղցրեղէն մը տալ, ահա երկու վայելուչ հագուած մարդիկ անցան իմ ետեւի կողմէս: Աղջիկները լռեցին, նայեցան անցնողներու ետեւէն եւ վկայեցին թէ աջ կողմինը փրօֆ. Յ. Պուճիգանեանն է, որուն կարողութեանը հիացած են իրենք: Աղջիկները վկայեցին մէկզմէկու: Անոնց վկայութիւնը, ինչ որ ես լսեցի, դարձուց զիս այ՛

զմայլանքով դիտելու յիշեալը իր ետեւէն:

Պատմութեանս ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ կարծեցի թէ փոփոխութիւն մը մտցուց իր մտածումի եղանակին: Բայց կարծիքս ի դուր անցաւ, որովհետեւ անիկա իր գլուխը վեր բռնեց, երկար ու լեցուն շունչով մը կուրծքը ուռեցուց և բացազանչեց «փրօֆէսօ՛ր»...

Իր այս բացազանչութեան առջեւ լռեցի ու խոնարհեցայ:

Լռութիւնը նորէն ինք խզեց փութով եւ հարցուց.

— Խարբերդի առաջնորդ Պսակ Ծ. վարդապետը տեսա՞՞ծ ես:

— Այո՛, տեսայ զայն օր մը մեր եկեղեցիին մէջ, բայց ոչ մօտէն: Ման-

Խմբանկար Խարբերդի Եփրատ Քոլէնի փրօֆէսորներուն եւ ուսուցիչներուն, 1914ին

(Ստորեւ՝ յիշեալ Քոլէնին շէնքերը եւ Ս. Յակոբայ քաղէն մաս մը ուր կ'երեւայ համանուն եկեղեցին եւ անոր կողքին բարձրացող Թլկատինցիին վարժարանը)

կուլթիւնս պատրուակելով թոյլ չտուին որ գոնէ աոնր պատկառանքի շուքէն անցնիմ, աւելի ճիշդը՝ որովհետեւ կարող ընտանիքի մը զաւակ չէի: Այս արգելքին առջեւ յուզուեցայ, ժամերգութիւնը չլրացած դուրս ելայ եկեղեցիէն եւ լացի այն սրտով՝ ինչ սրտով որ լացեր էի Արզնիի բարձրահայեաց վանքի առաջնորդ Եղրաս Ծ. Վարդապետին զգեստաւորման ատեն: Երբ իմ ընկերներս բոլորն ալ շապիկ հագած էին, ու տիրացուներուն հետ պատրաստուեր էին հետեւելու յիշեալ պատարագիչին՝ որ դպրոցէն եկեղեցի պիտի անցնէր, զիս ետ հրեցին, չթողուցին որ նոյն իսկ հանդիսատես ըլլամ, առարկելով թէ մաքուր ու կոկիկ չեմ:

— Այո՛, ճիշդ է, կարող ընտանիքի մը զաւակ չէի: Խորթ մօր մը, տկարամիտ մօր մը անհոգութիւնն ալ յաւելուած մըն էր որ քեզ քու բաղձանքներէդ զրկելու պատճառ կը դառնար: Իրաւ ըսիր, իրաւ ըսիր նաեւ թէ պատկասելի էր Պսակ վարդապետը, եւ սակայն, կարելի՞ է մոռնալ այն աղտոտ ապտակը, որ զայն թաւալեցուց ախոռի աղբերուն մէջ:

Խորհեցայ թէ սկիզբ դրաւ իր պատմութեան, ուր պիտի յայտնուէր նաեւ իր ինքնութիւնը, իմ գիւղիս, իմ ծնողքիս եւ իմ մանկութեանս լաւ ծանօթ ըլլալուն պարագաները: Բայց ո՛չ: Ան, ահա՛, բոունցքի զօրաւոր հարուած մը իջեցուց իր կուրծքին, գլուխը ցնցեց ուժգնօրէն, մարմինը յանձնեց խորունկ դողի մը, եւ գունափոխուած աչքերու արտասովոր նայուածքի առջեւ վրէժի կանչ մը արձակեց, որուն շեշտերը երկայն դալարութի մը մէջ նուաղեցան իր արտայայտութեան միւս երեւոյթներուն հետ: «Հէ՛յ վա՛խ, խենթեցաւ» ըսի

ու նոր շուարումի մը կպայ: Ուզեցի շարժում մ'ընել, բայց ահա ձեռքս նորէն բռնեց, ու նոր անուն մը տուաւ: Ձէի ճանչնար: Երկրորդ մը յիշեց, ան ալ չէի ճանչնար: Երրորդ մը, չորրորդ մը, շարունակեց շարքը, որ կարծեմ թէ մինչեւ տասի բարձրացաւ: Իրենց տիտղոսներէն յայտնի էին որ բոլորն ալ փաստաբան, քաղաքական ժողովի անդամ, հասարակական գործիչ եւ այլ երեւելի մարդիկ էին, որոնց եւ ո՛չ մէկը ինծի ծանօթ էր:

— Այդ ամենը քեզ հե՞տ էին:

— Այո՛, ինծի հետ էին այն օրը երբ սկսանք այլ եւս մահուան տրամութիւնը չափելու կարող ուժ մը փնտռել Գեղվանքի ախոռին մէջ:

— Ի՞նչպէս զգացիք այդ տրամութիւնը, — հարցուցի եւ ջանացի ընթացք տալ իրեն որպէս զի շարունակէ իր պատմութիւնը, ըսէ իր ըսելիքը: Իմ ջանքս ի դուր չանցաւ այս անգամ: Անիկա, անկիւնաւոր նայուածքի մը մէջ գլուխը երեքցուց ու այսպէս պատմեց.

«Գեղվանքի ախոռին մէջ, երեկոյ մը, երբ սովորական խօսակցութեան դառնութիւնը կ'ուռնար բոլոր բանտարկեալներուս առջեւ, փրոֆ. Յ. Պուճիգանեան ըսաւ, «Այլ եւս պարզ է որ մենք կը փճանանք մօտ ատենէն: Մեզի հետ կը փճանայ չափահաս սերունդը ամբողջովին, իսկ մնացեալներն ալ Աստուած գիտէ որ մեռնելու աստիճան պիտի շարժարուին: Ասոր պատճառը այն էր որ ինքնապաշտպանութիւնը սիրեցինք, բայց չկրցանք անոր եղանակները սորվիլ»: Թշկատիւնցին շփտեց եւ աւելցուց. «... Անոր համար որ յեղափոխութեան ուսումը սորվելու ժամանակ չունեցանք: Այսինքն ընդհանուր պատերազմը շատ շուտ սկսաւ եւ խեղդեց մեր

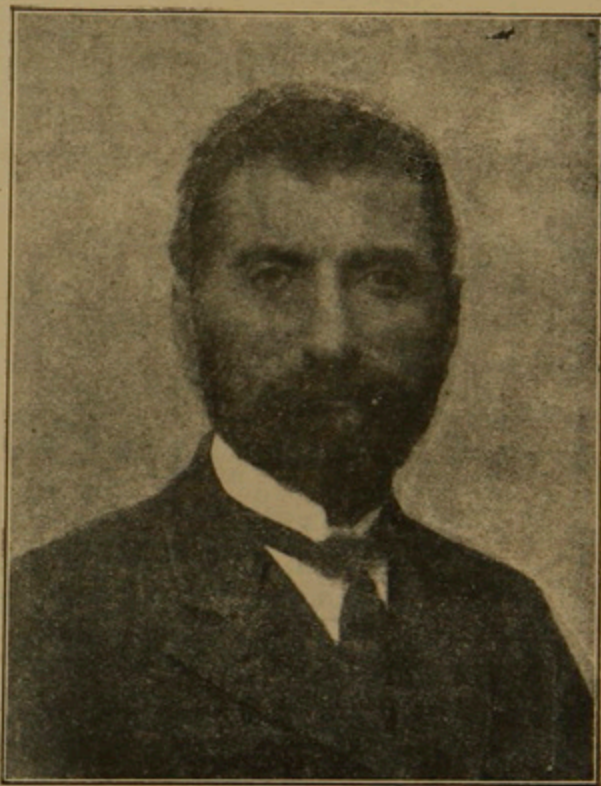
չարժումը իր նախաքայլերուն մէջ»։ Մեզմէ մէկը, որ չեա ճանչնար, հարց բերաւ. «Քանի որ յեղափոխութիւնը չէինք կրցեր սովորիլ ուրեմն ինչո՞ւ թոյլ կուտայինք մենք մեզի բարձրադասակ արտայայտելու մեր ոխը այլ եւ այլ հանդէսներու եւ ազգային ցոյցերու ժամանակ։ Ինչո՞ւ չատ յաճախ նկատի չէր առնուեր նոյն իսկ թուրք հեղինակաւոր անձերու ներկայութիւնը»։ «Այդքան ալ դիւրին չէր չյայտնել, քանի որ տենչաւառ սրտով կ'աշխատէինք նոր սերունդ մը պատրաստել։ Բայց իմ համոզումով պէտք էր սկսէինք գիմադրել ճիշդ այն օրէն՝ երբ զինահաւաքութեան յայտարարութիւններ կատարուեցան», վրայ բերաւ ուրիշ մը։ «Շէնց այդ կէտն էր որ պէտք էր ուսումնասիրուէր մեր կողմէ լաւ կերպով, եւ այդ ուսման աէր դառնային շատեր, որպէս զի երբ մէկը ծուղակն իյնար, միւսը ճամբայ ունենար առանց չուարելու, գործին անցնէր առանց տատամսելու։ Յեղափոխութեան գիտակցութեան առջեւ, դժբաղդարար տակաւին չկրցինք մեր զգացումները մարզել, գաղտնիքի գիտութիւնը սերտել եւ նոյն իսկ չկրցինք թուրք ժողովուրդի անգթութեան հոգեբանութիւնը հասկնալ հիմնովին, վճռապէս », բաւ թլկատինցին։ «Կը կարծէք թէ այլ եւս յոյս չկա՞յ մեր ազատութեան » հարցուց երրորդ մը։ «Յոյսը Աստուած է, բայց պէտք է համոզուիլ թէ մահէն զատ ուրիշ բան չկայ մեր առջեւ », պատասխանեց փրոֆէսորը։ Եւ ահա սոյն պարագային զինուոր մը դուռը բացաւ եւ ձայնեց.

« — Ուսուցիչ թլկատին էֆէնտի :

«Յուզումը մոլեգնօրէն բարձրացաւ մեր մէջ նորէն։ Թլկատինցին մզմզուք մը արձակեց, փրոֆէսորը լացաւ, խուլ

չիւան մը ախոտին մէջ տարածուեցաւ, թլկատինցին գնաց մնաք բարեւի շուտումներու մէջ։ Տասը վայրկեան չանցաւ, անիծեալ զինուորը նորէն երեւցաւ ախոտին դրան մէջ եւ կանչեց.

« — Պուճիգանեան փրոֆէսոր էֆէնտի :

ՅՈՎԱՀԱՆՆԵՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

(Թլկատինցին)

«Լուսթիւնը կարծրացաւ ու քամեց մզմզուկը։ Փրոֆէսորը ինկած նայումաճքի մը մէջ գնաց։ Անոնց ետեւէն զրկած մեր աղօթքը դուռը չհասած՝ շնահեղձ եղաւ ախոտին տրամաթեան մէջ։

«Մեր աչքերը չէին բացուած դեռ, մինչ չարաչուք ձայնը նորէն մոլտաց դրան մէջ եւ զիս կանչեց այս անգամ։

«Քաջ եղէք մահուան դիմանալու, հարկաւ կ'նդի աշխարհը կը տեսնենք զիրար» ըսի ու բաժնուեցայ:

«Դրան առջեւ երկու ուրիշ զինուորներ զիս սուիններու առջեւ առին եւ տարին սպասման սրահ մը: Զինուորներէն մէկը քովի սենեակը մտաւ, շուտով դուրս եկաւ եւ հրամայեց որ ներս անցնիմ: Հապտակեցայ: Ներսը, վարի մէկ անկիւնը թլկատինցին կը մղմղար կապուած, իսկ միւս անկիւնին մօտ նստած էր փրօֆէսորը նոյնպէս կապուած, եւ շուրջն անգամ չէր նայեր: Սենեակ մտցնող զինուորը, զիս յանձնեց երկու գորշագոյն հագուած ուրիշ զինուորներու, որոնք թեւերէս բռնելով ցըննստած էին մէկ քանի աղաներ եւ ոստինստած էր փրօֆէսորը նոյնպէս կապկաններ: Անոնց մէջ էր նաեւ տեղւոյն զարչելի միւլտիւրը, որուն կողքին նստած էր ինծի ծանօթ ոստիկանապետ մը, որ զիս տեսնելուն պէս ծիծաղեցաւ, լրջացաւ, կատղեցաւ, շիջեցաւ, աչքերու տարօրինակ գոյն մ'առաւ, մտերմութեան շարժում մ'ըրաւ եւ բարեւեց: Բարեւեց ծուղակ լարող դեւի պէս: Նայեցաւ զոյգ զոհերուն եւ ապա նորէն դարձաւ ինծի ու հարցուց.

«— Զէ՞ք ուզեր որ ձեր ընտանիքին վերադառնաք:

«— Մեր կամքով չէ որ հոս եկած ենք, կ'ֆէ'նտի:

«—Ուրեմն պէտք է որ դուք նոյնպէս պատմէք ճշմարտութիւնը այն հայ յեղափոխականներու մասին, որոնք ծրագրած էին ապստամբութիւն մը պայթեցնել եւ քսանեւչորս ժամուան մէջ նահանգին բոլոր պետական շէնքերուն մէկ մասը այրել՝ իսկ միւս մասը ձեռքի տակ առնել:

«—Գոնէ ինծի համար, կը խորհիմ,

որ, երբեք չի կրնար ատիկա ճշմարտութիւն մ'ըլլալ:

« Ծիծաղեցաւ ու հեղնեց:

«— Որովհետեւ ապերախտութիւնով այնքան լեցուած էք որ ...

« Զարուհակեց իր այս եղանակը:

« Միւլտիւրին նայեցաւ: Աչքերուն մէջ ի՞նչ կարդաց: Զարագործը կը հասկնայ շարագործին նայուածքը: Անիկա, յետոյ իր շուրջիններուն վրայ աչք մը դարձուց ու նորէն հարցուց.

«— Պէտք է գիտնաք որ քաղաքէն մինչեւ հոս գալու մեր յոգնութիւնը ձեզի յարգանք մըն է: Մենք եկած ենք փրկելու ձեր կեանքը ռեւէ տառապանքէ: Մենք չենք մոռնար տարիներու բարեկամութիւնը, եւ ըստ այնմ կը սպասենք որ փոխադարձ վերաբերում մը ցոյց տաք մեզի այսօր: Պատմեցէք, թէ ի՞նչ միամտութեամբ որո՞ճացիք ու որոշում տուիք վերոյիշեալ փլանին, որ այժմ կառավարութեան ձեռքն է, եւ զայն իրականցնելու համար ձեր պատրաստած ուժերն ու զէնքերը ո՞ւր պահած էք:

«— Ինծի բոլորովին անծանօթ բաներ է որ կը հարցնէք, պէյ կ'ֆէ'նտի': Կ'աղաչեմ որ ձեր բարեկամական զգացումներուն զիմէք եւ չստիպէք զիս որ սուտ բաներ խօսիմ:

«Կատղեցաւ: Ոտքի ելաւ, եւ այնպիսի զօրաւոր ապտակ մը իջեցուց, որ անոր տեղը կը ցաւի դեռ: Ապտակին վրայ աւելցուց նաեւ կրունկի երկու հարուածներ ու հրամայեց զոյգ զինուորներուն, որոնք բիրտ կապեցին նաեւ ոտքերս եւ քաշեցին թլկատինցիին մօտ՝ կռնակ կռնակի:

«— Եթէ ձայն մը հանես կամ ընկերներէդ ո եւ է մէկին նայիս, կը վերջացնենք կեանքդ անմիջապէս, —

պոռուց ինծի կատարած ակոսանքով, ու դուրս ելաւ, նոր հրահանգ տուաւ եւ ներս անցաւ նորէն:

«Շատ չանցաւ ժամանակը, ուրիշ մը բերին, ներս անցուցին ճիշդ ինծի պէս: Միեւնոյն դեւը, ինծի ըրած հարցումները կրկնեց նորեկին եւ աւելցուց.

— «Մեր կառավարութիւնը գտաւ որ Մալաթիայի մէջ, Հայ յեղափոխականները կարելի տուած են 15,000 զինւորի հագուստներ, որոնց տասը հազարը Սարբերդի կը վերաբերին: Ձեր Առաջնորդ Պսակ էֆէնտի Տէր Սորէնեանը, իր շուրջիններով յանձն առած է այդ հագուստներուն թիւը Սարբերդի համար բարձրացնել 20,000ի, որպէս զի յեղափոխութեան օրը, յանկարծ միեւնոյն համազգեստով 20,000 յեղափոխականներ, իրրեւ երկինքէն իջած զինուորներ հրապարակ գան եւ սարսափեցնեն թուրք կառավարութիւնն ու թուրք ժողովուրդը: Ձեր Մարտիրոս էֆէնտին ի՞նչքան ծանօթ կը պահէր ձեզ այս խնդրոյն:

«— Այդ կերպ պատմութիւն մը նոր կը լսեմ:

«— Այո՛, գերեզմանին դրան առջեւ անգամ յայտնի կ'ընէք, թէ թուրքերուն հետ հաշտ չըլլալու համար պատրաստ էք անոնց ամէն բարիքներն ու զոհողութիւնները ոտքի տակ առնել: Մենք ճշդած ենք, որ այդ 20,000ոց յեղափոխական բանակին մէջ հրամանատարի պաշտօն մըն ալ դուք ստանձնելու հաճութիւնը ցոյց տուած էք, մինչդեռ հոս, կ'ուզէք ուրանալ: Մենք այս բոլորը գիտնալով մէկտեղ դեռ կ'ուտենք որ մեր գլուխներուն վրայ պահենք ձեզ: Բայց քանի որ այդ բարձրութեան վերայ, փոխանակ ազդուելու, փոխանակ երախտագէտ մնալու, կը շարունակէք

ձեզ խարելու ձեր միամտութիւնը, վար կը նետենք ձեզ այդ բարձրութենէն եւ մեր ոտքերուն տակ կը բլքտեն», զոռաց, ու հրամայեց որ կապեն զայն ալ մեզի պէս: Ու երբ ան ալ կապեցին, անկիւն մը նետեցին, Թիկաթինցին քաշքոտեցին, առեան տարին, մերկացուցին, ձեռքերն ու ոտքերը ամուր կապեցին ու հրելով ձգեցին զայն աջ կողմի վրայ: Ոստիկանապետը, խարազանը ձեռքը ոտքի ելաւ, անոր հետեւեցաւ սևաւոր միւտիւրը. մղտեցին ինկած զոհը, անոր մերկութեան առջեւ խաթարուած սրկականերու ամենէն անպատկառ հեգնութիւնը ցոյց տուին, եւ հարցուցին քրմծիծաղով.

«— Դա՞րձեալ չես ուզեր խոստովանիլ, չե՞ս ուզեր երբեմնի էֆէնտիութեանդ վերադառնալ:

«— Եթէ սպաննելու ալ ըլլաք, չեմ կրնար ձեզ գոհացնելու չափ պատասխան տալու սուտեր հնարել: Ձեր հարցումները, ինչպէս ըսի առաջ, իմ կեանքի, իմ գործունէութեան ուղղութեանս երբեք չեն մօտենար: Ես իմ կեանքս մաշեցուցեր եմ սերունդի մը կրթութեան դործին մէջ: Իրրեւ թրքահայ, իրրեւ օսմանեան կառավարութեան հպատակ, ես աշխատած եմ որքան հայ՝ նոյնքան թուրք սերունդի գաստխարակութեան: Ես կը սպասեմ որ իրրեւ մարդ, իրրեւ պետական պաշտօնեայ, իրրեւ տարիներու մեր բարեկամը, իրրեւ յաճախ ձեզ ծափահարող, մեր գործունէութեան հանդէպ խոր շնորհակալութիւններ յայտնող, ստորագրող ու յայտարարող, այսօր իսկ վերջիչումին ամէնէն թեթեւ խիղճը ունենաք գոնէ:

«— Մենք խիղճ ունինք, եւ այդ խիղճը մեր հայրենասիրութիւնն է, մեր երկրին ու պետութեան հաւատարմութիւնն ու անձնուիրութիւնն է: Մենք, իրրեւ

Թուրք, այսօր անողոք ենք ձեզի հանդէպ ու դժութիւն չկայ՝ քանի խոստովանութիւն չկայ: Այդ ըսածներէդ եւ ո՛չ մէկը մեր ահանջները կը թրջէ: Ասոնց մէջ ճշմարտութիւն չենք գտներ, ու այս գիշեր պիտի այրենք այն լեզուն՝ որ տարիներով մեր ազգին դէմ խօսեցաւ, եւ հիմա ալ դեռ կը յամառի ծածկել իրողութիւնը:

« Գաւառի սրբազան Նահապետը գետինն էր, խարազանի եւ գաւազանի չաւառանջ հարուածներուն տակ կը տապրլտկէր, կը պրկուէր, կը կծկուէր: Իր ազաւանքները՝ իր ստնգանքներն էին, որ իր անդամները կը ցնցէին ու մեր ականները կափկափել կուտային: Ներսը գիւտային արհաւիրք մը կար որ իր ժանիքները կը զօրացնէր, դուրսը դժոխային կրակ մը կար որ իր երկաթը կը կարմըրցնէր »:

Անծանօթ Վէլօն, այստեղ ընդհատեց իր պատմութիւնը: Իր նայուածքին ուղղութիւնը փոխեց, հոգեվարքի ցնորական շարժում մը կատարեց, սրտիս մէջ սարսուռ եւ ոսկորներուս մէջ ցուրտ մը սահեցնող նոր հառաչանք մը դուրս տուաւ, ականներու սեղմումով աչքերը խոլորնեց եւ գլուխը կախելով դարձեալ շարունակեց.

« Այո՛, որդիս, ուժ չունիմ, դիմացող սիրտն ալ պակասած է ինծի, բայց հասկցողութիւն մը որ դեռ գերակայութիւն ունի, կը ստիպէ որ պատմութիւնս աւարտեմ, քաղի յանձնեմ զայն, ու դուն երբ օր մը ազատութեան ձայնը լսես, լեզուդ բացուի, խօսելու եւ պատմելու կարող ըլլաս, չմոռնաս որ երբ դուրսի գինուորները կարմրած բարակ երկաթ մը ներս բերեն թլկատինցիին լեզուն այ-

րելու, Փրոֆէսէօրը չդիմացաւ եւ բացազանչեց անկիւնէն. « Եթէ դուք մարդ էք այս աշխարհի վրայ, մեզ մի տանջէք, խսկ եթէ որոշած էք մեզ մեռցնել, գոնէ մեզ խաղաղ սպաննեցէք: Ամենէն ինկած սիրտն ու տգէտ բանականութիւնն անգամ չի կրնար դիմանալ ձեր այս բարբարոսութիւններուն: Հայերը դարերով տքնած են ի խնդիր Թուրք ժողովուրդին զարգացման, բարգաւաճման: Դո՛ւք, պարոն ոստիկանապետ, պարոն պաշտօնեաներ եւ ազաներ, իբրեւ ազնիւ Թուրքեր՝ ո՛չ միայն պէտք չէ ուրանաք ձեր պատմութիւնը այլ եւ մարդկօրէն պէտք է յիշէք մեր տարած ուղղակի եւ անուղղակի աշխատանքները յօգուտ ձեր սերունդին կըրթութեան ու վերելքին: Աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ նայուածք, ո՛չ մէկ զգացում եւ ո՛չ մէկ շարժում պիտի ներէ ձեզի երբ դուք ձեր մտքի բարբարոսները ուզէք այսօր բղքտել այնպիսի չարճարանքներով՝ որոնց առջեւ հին Հռոմի անգթութիւնները կ'իյնան եւ Ներոնի հաճոյքները կը պապանձին »:

— Ասիկա լաւ ճառախօս մըն է, հարկաւոր է փութով զրկել էնդի աշխարհ բանախօսութիւններ կատարելու համար, — ձայն առաւ միւտիւրը:

— Ո՛չ, Եփրատ Գոլէճի ամպիոնը կը կարծէ հոս, — վրայ բերաւ ոստիկանապետը ծիծաղի միեւնոյն կոպիտ եղանակով:

— Պէտք է, նախ անոր լեզուն այրել, — մէջ ինկաւ աղա մը:

« Կ'ուզէք ան այրեցէք առաջ, կ'ուզէք զիս, բայց գիտցէք թէ չպիտի մոռցուի այս ողբերգութիւնը, — պատասխանեց թլկատինցիին նուաղած ճիչերու մէջ:

« Ոստիկանապետը աչք ըրաւ, ոտքի

եւաւ: Միւտիւրը առաջ անցաւ, կրակա-
լանին մէջէն կարմրած երկաթը դուրս
քաշելով պոռաց:

«— Խաբ՝ կեալուռ, կամ լեզուն,
կամ աչքերը: Պիտի այրենք ձեզ, հաս-
կցնելու համար թէ ի՞նչ ըսել է թուրքէն
գաղտնիք պահելու յամառութիւն ունե-
նալ, ի՞նչ ըսել է նոյն իսկ դեռ ջանալ
ծածկելու այն բոլոր դաւադրութիւննե-
րուն պատմութիւնները՝ որոնք չկրցաք
պարտկել թուրք մաքին հետադատու-
թեան եւ անոր դիւանագիտական մեծ
կարողութեան առջեւ:

«— Այրեցէ՛ք ինչպէս որ կ'ուզէք:
Երկինքը ձայն ունի, ու չի թերանար
այս դատը մեր սերունդին յանձնելու:
Եւ մեր սերունդը... թող ինք կարգայ
մեր գատաստանը, արդար գատաստա-
նը», կանչեց զոհը:

«— Ձեզի համար ո՛չ երկինք կայ եւ
ոչ սերունդ: Մենք փլցուցինք ձեր եր-
կինքը եւ անոր փլատակներուն մէջ կը
թաղենք նաեւ ձեր սերունդը», պատաս-
խանեց միւտիւրը:

«Ամենքը ոտքի ելան: — Նախ առ-
նանգամը այրենք, — գոչեց մէկը, ու
պաշարեցին: Փրօֆէսէօրը անձայն չըր-
ջեցաւ երեսի վրայ, նոյնը բրաւ միւսը,
եւ ալ վար ինկայ, երբ դահիճներու
զուարճագին ձայներուն մէջ լսեցի որ եր-
կաթը պծրտաց ու թլկատինցին, ա՛խ,
այդ սուրբերուն սուրբը, սարսափելի
ճիշ մը արձակեց:

««— Կը բաւէ ասոր, ճառախօսը բե-
րէք, — կանչեց մէկը: Ու ի՛նչպէս քա-
շեցին, ի՛նչպէս մերկացուցին, ի՛նչպէս
նայեցան անոր ալ մերկութեան, ծիծա-
ղեցան ու մըղմըղցուցին, եւ չեմ գիտեր,
լեզու չունիմ որ կարենամ զայն արտա-
յայտել:

«— Ասոր ալ ամորձիքները այրենք,

— կ'ըսէր մէկը:

— Ո՛չ, աչքերը փորենք, — կ'ըսէր
ուրիշ մը: Երբորդ մը կ'ուզէր որ մատնե-
րը այրեն, չորրորդ մը սարսափելի չա-
րութեան, խենչչային անգթութեան ու-
րիշ բաղձանք մը կը յայտնէր: Փրօֆէ-
սորին ո՞ր տեղը այրեցին, եւ չգիտցայ:
Սոսկումի ամէնէն ահաւոր թանձրու-
թեան մէջ՝ պծրտուքը միայն հազիւ լսե-
ցի: Կարգը մե՞րն էր: Անտարակոյս:
Կամքս հալած էր վաղուց եւ հոգիս խլա-
ցած էր զգայազուրկ: Դիակ մըն էի որ
կը շնչէի դեռ եւ շունչը թոքերուս կծկու-
մը քակելու անգոր կը դառնար: Մեռա՞ն
անոնք երկուքն ալ: Այդպէս կը կար-
ծէի...

«Ոստիկանապետը, կատաղութեան
նոր կանչ մը արձակեց: Լսեցի: Բայց
հասկնալու կարողութիւնը կորսնցուցած
էի: Մահուան մօտութեան բնագդա-
կան զգացումը լեզու դրաւ բերանս ու
սրտատխտանցի ճակատիս մէկ զօրաւոր
չարժումովը. «Այո՛, եւ ալ պատրաստ
եմ, այրեցէ՛ք, սպաննեցէ՛ք այնպէս
ինչպէս որ ախորժելի կը գտնեն ձեր չար
հոգիները»: Իմ պատասխանս լսեցի՞ն
անոնք: Չեմ գիտեր, որովհետեւ չեմ յի-
շեր թէ կրցա՞յ ձայնաւորել զայն, եւ
այդ ձայնը լսելի դարձնելու ո՞ր աստի-
ճանի ուժ ունեցայ:

«Ժամանակը ի՞նչքան անցաւ, չեմ
գիտեր: Դահիճները ի՞նչ կ'ընէին, ան ալ
չեմ գիտեր, բայց գիտեմ, կը յիշեմ որ
յանկարծ ոստիկանապետը ոտքերը գե-
տին դարկաւ, խոր սրտմտութիւն մը ու-
նեցաւ, հրամայեց Տիգրանակերտի պա-
տերազմական տառանքը դրկել մեզ: Ա-
նոր այս նոր հրամանը նոր ահաւորու-
թիւն մըն էր, բայց, եւ լսեցի զայն որ-

պէս մեղմ հնչիւն մը որ կը թեթեւցնէր ծանրացած ականջներս, կը կենդանացնէր մահացած զգացումներս ու քանի մը ժամ եւս դեռ ապրելու հնարաւորութիւնը կը պարզեւէր: Նոյն պահուն, երբ ես կ'աշխատէի աչքերուս լոյսը բանալ, մէկը ինծի հասաւ, սրունքներուս կապը քակեց, ապտակ մը իջեցուց աջ երեսիս, ցնցեց գլուխս, նոյնքան ուժեղ ապտակ մ'ըն ալ միւս երեսիս դնելով մոմոցուց զիս: Քիչ յետոյ՝ ուրիշի մը հետ թեւերէս քաշելով, ոտքի հանեցին զիս ու փութացուցին դէպ ի դուռը, հրեցին դուռս, իջեցուցին բակը, քշեցին ախոռին դրան առջեւ, ուր կապուած եւ կարգի կեցած էին բոլոր բանտարկեալները:

« Ո՛ր կը տանին մեզ . . . », կանչեց մէկը: Անոր ձայնին պատասխանը քուտոտ ոստիկան մը տուաւ մութին մէջ շառաչող փայտի քանի մը հարուածներով: Խօսիլը, ձայն հանելը, մինչեւ իսկ իրարու երես նայելու փորձն անգամ արգելուեցաւ:

« Գիշերուան ծանրութեան մէջ, ուր տառապանքի շունչը գերեզմաններէն դուրս կը մխար, մեր թեւերը կապեցին իրարու նոր պարաններով:

« Քշելու համար հրամանի կը սպասեն: Հոգիս անդրադարձի ճիգ կ'ընէ ըզգացնելու թէ ինքզինքիս տէրն եմ, եւ թէ ինչ որ կատարուեցաւ ու կը շարունակուի երազ մը չէ, այլ՝ իրողութիւն մը այս աշխարհի վրայ: Կ'ուզեմ թլկատինցին տեսնել, կ'ուզեմ Փրոֆէսէօրը տեսնել, կ'ուզեմ առջեւս կեցող ընկերոջս հպիլ, կ'ուզեմ . . . , կ'ուզեմ . . . բայց ի՛նչ հնար: Սուինաւոր զինուոր մը քովս է կեցեր եւ սաստելու համար ըստպահանջին մոլորուել մը կ'երկարէ շարունակ: Յանկարծ խեղդուել ձայն մը լսելի, մէկը կ'աղաղակէր ետեւի կողմս. « Ա՛խ,

Տէ՛ր Աստուած, ո՛ր կը տանին մեզ . . . »:

« Ու երբ ամէն բան պատրաստ էր, տեսայ որ ոստիկանապետը իր խումբով մեր առջեւ եկաւ եւ մեզ համար դնելու համար հետեւեալ խօսքերը արտասանեց.

« Անմե՛ղ բարեկամներ,

« Ինծի եղած հրամանին համաձայն, ձեզ քննելու իմ գործս ես կատարեցի այս երեկոյ: Քննութեանս ընթացքին, եթէ խստութիւնը քիչ մը ծանրացուցի, պատճառը այն էր որ ես ուղեցի որ ձեր մասին ունեցած իմ վստահութիւնս հաստատուել տամ նաեւ իմ պաշտօնակիցներէս: Ես ուրախ եմ ձեզի բսկու որ միւտիւր պէյը, սիրելի ոստիկանները եւ ձեր բոլորին ծանօթ այս յարգելի աղաները ինծի հետ, որոշապէս ճշդեցին թէ դուք անմեղ էք ու ամբաստանուէր էք յանրաւի: Մեր կառավարութեան կեդրոնին հրամանն է սակայն, որ ձեր վերջին քննութիւնը Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը կատարէ: Այդ առթիւ, կը վստահեցնեմ ձեզ բոլորդ ալ, որ մեր այսօրուան քննութեան արդիւնքը իրրեւ գրաւոր վկայութիւն՝ պիտի ներկայանայ հոն՝ ձեր դատը կարճ կապելու եւ ձեզ անմիջապէս ազատ արձակելու համար: Ծանապարհին, երթ ու դարձի ձեր հանգստութիւններու մասին հարկաւոր ամէն յանձնարարութիւններ կատարուած են: Ուրեմն, երթա՛ք բարով »:

Ես, յափշտակուած էի իր պատմութեան ամբողջապէս: Անհունօրէն զարհուրելի տեսիլքներու առաջնորդող ճակատագրին մէկ մասնիկն էի, որ անշարժ, անթարթ կը խոնարհէի եւ լռիկ պաղատանք մը կ'երկարէի ամէն անգամ որ անծանօթ Հայ Վէյօն կ'ընդհատէր իր

Խմբակային ազատուած որբերու
(Ասիկա մին է այն խմբակայիններէն որ կը ներկայացնեն բաղակից
եղբայրներս որոնց հետ երկուփուլէն տարի չափ ապրեցայ Խար-
բերդի կիսաւեր Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ. 1922ին, այս բոլորն ալ,
իրենց վկայութիւնները շակիլով անցան Սուրիա եւ ցրուեցան աշ-
խարհի ամէն կողմերը

պատմութիւնը, ու տանջանքներու արտասովոր հառաչանք մը կ'արձակէր։ Այս անգամ սակայն, ոստիկանապետին ճառը աւարտելուն պէս՝ անշարժ լռեց, թմրութիւն մը եկաւ վրան, յետոյ անմիջապէս յուզումի մը մէջ ինկաւ, յետոյ շուտով ինքզինքը գտաւ նորէն, բացազանչութիւն մը թոցուց, որ ես չհասկցայ, ու դարձեալ շարունակեց։

« Այո՛, որդիս, շատ պատճառներ կան հաւատալու թէ դուն պիտի ապրիս, թէ եղբայրներ ունիս որոնք նոյնպէս պիտի ապրին։ Ու երբ ազատուիս, երբ գիրկընդխառնուիս անոնց հետ, իրարու աչքերուն նայիք ու արձագանգ դառնաք իրարու, մի՛ մոռնաք թէ դուք գաղափարէ մը ծնաք, թէ այդ գաղափարին պաշտպանութեան համար մինչեւ դժոխք իջաք, անոր կրակներուն վրայէն անցաք, լացիք, մըմռացիք, ու այդ անասելիօրէն ահաւոր մըմռուններէն նոր կեանքի մտաք։ Այս ամէնը շմոռնալու համար լայնցէք, տարածուցէք։ Ձեր խօսքերը թո՛ղ դառնան այն արդար հովերը՝ որոնց ձայներուն առջեւ ովկիանոսներն անգամ կը դողան »։

— Բայց դուք, հա՛յր իմ, արգա՛ր հայր իմ, կ'աղաչեմ, շարունակեցէք ձեր պատմութիւնը եւ ըսէք թէ ի՞նչ եղաք Գեղ – Վանքէն վերջ, — հարցուցի տղայական աղապատանքով, երբ նշմարեցի որ ան վերստին տրտմութիւն մը կ'ամբարէր իր ծանրացած դանկին մէջ։

— « Մեզ քչեցին կատաղի մոլառքներով։ Երկինքը աներեւոյթ եղած էր մեր աչքերէն եւ երկիրը իր խաւարը կը դառնացնէր։ Կէս ժամ վերջ, Տէ՛վէ – Պօյնիին ստորոտը, հոգեկան փլուզում մը իր աւերը կը սկսէր։ Մեզմէ երկու հոգի գետին կը թաւալէին, թլկատինցին եւ Փրօֆէսէօրը։ Ուրիշ մը անոնց կը

յաջորդէր։ Գեանին համար, հողին համար աղօթք կար, որ բացուէր, որ թաղէր զիրենք, քանի որ քալելու, մտածելու եւ ապրելու ուժը, կեանքի ուժը հրաժեշտ կուտար այլ եւս։ Մեզ քչող դահիճները հարուածեցին զանոնք որ սաքի ելլեն։ Ո՛վ երկինք . . . անոնք ձայն չունին, չեն զգար հարուածներուն սաստկութիւնը։ Մեզմէ չորրորդ մը կը կանչէր. « Քանի որ մեզ ջարդելու կը տանիք, ինչո՞ւ մեր ճամբան կ'երկարէք այլ եւս։ Մարդկային կատաղութեան մէջ թուրքի երկինքը այսքա՞ն ալ գթութիւն չի կրնար ունենալ »։ « Թուրքի երկինքը Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ է », պատասխանեց դահիճ մը։ Ուրիշ մը արձագանգ եղաւ անոր շնական ձայնին. « Մի՛ վախէք, փրկութեան կ'երթաք։ Այս լեռան ետեւը, երբ Կէօլճիկը (Ծովք) տեսնէք, կը հանգստանաք լաւ մը »։ Գեղ – Վանքի միւտիւր Ծիւ – Հասանը մեր հետն է, հըրամանատարն է տասնէ աւելի դահիճներուն, որոնց մաս կը կազմեն նաեւ երեք ձիաւոր աղաներ։ Լուսթիւն . . . Միւտիւրը հրաման ըրաւ. երկու զինուորներ տասնապետի մը հետ Գեղ – Վանք վերադարձան, շուտով երեք աւանակ բերին, իյնողները կապեցին անոնց վրայ ու կը քչեն նորէն մեզի հետ, նորէն լոյրս ալ իրարու հետ կապուած ու միշտ երկու քայլ իրարմէ անջատ։

« Տէ՛վէ – Պօյնի՛ . . . Ու այդ գիշեր, այդ ցած լեռը բարձրացեր էր եւ գաղաթը տանող իր ճամբան չէր հասներ։ Չէ՛ր հասներ խաւարը լեռան, մեր առջեւ այլ եւս արեղակ մը չբանալու համար։ Չէր հասներ կատաղութիւնը թուրքին, մեզի այլ եւս օր մը չտալու համար։ Կը քչեն մեզ նախատեսլով, կը քչեն մեզ անարգելով։ Մեզմէ ոչ ոք չեղաւ ունի։ Մեր շարքը խուլ թափօր մըն

է որ կը դալարուի, կը ծանրանայ եւ չի գիտեր թէ ո՛ւր կ'երթայ:

« Հասցուցին մեզ, վերջապէս, լեւան դադաթը, կատարելու համար մուտքը կոտորումին:

« Մեր շուրջը շրջան մը կազմեցին անոնք: Դահնապետ միւստիւրը կամեցաւ որ քիչ մը հանգստանանք: Ատիկա ջարդելու հրաման էր, ինչ որ մենք չէինք գիտեր: Սակայն մէկ աղան թելադրեց քիչ հեռու՝ կէօլճիւկի եզերքն իջեցնել: « Հանգստութեան համար հոն լճի եզերքը ամէնէն նպաստաւորն է»: Ուրիշ աղա մը երկրորդեց: Ու քչեցին մեզ վար, փութով հասցուցին լճեզը, ծո՛վը, ծո՛վը Ծովքի, ծովը Շնորհալիի խոկումներուն: Հո՛ն, հոն, եզրին վրայ, երբ դեռ առաւօտը նոր կը սկսէր նշան տալ, վար նետեցին Թիկատինցին, վար նետեցին Փրոֆէսորը, վար նետեցին միւսը: Գալարում մը անոնց մարմինները կը կծկէր անձայն: Աւաղներուն վրայ աւաղներու խշրառք մը կը բորբոքէր անոնց տապլատութիւնէն, մինչդեռ հարուածները կը շարունակուէին ջախջախել անոնց դանկերը, ծակծկել անոնց լանջերը: « Թուրքին աշխարհը ձեզի տեղ չկայ, զացէ՛ք էնդի աշխարհ, եւ հոն հիմնեցէք ձեր նոր դպրոցները կատարելու համար ձեր վրէժխնդրութեան փրօփականները », կը կանչէին անոնք մոլեղնօրէն: Մնացեալներս, ծունկի եկանք աղօթելու, առանց զգալու աղօթքին իմաստը: « Լճին եզերքը, եզերքին վրայ ջարդեցէք զանոնք եւ նետեցէք ջուրին մէջ », պոռաց միւստիւրը, որ աղաներուն հետ մէկ կողմ կեցած՝ կը զիտէր այս ահաւոր տեսարանը ու կը հրճուէր: Լճի եզրին վրայ մեզ մերկացուցին, ծունկի բերին եւ սկսան հարուածել սուրերով, սուրիններով: Զարդարար մը

հրացան պարպեց քովինիս գանկին, ուրիշ մը իր սուրը նետեց, կոտորեց անոր մէկ թեւը, երրորդ մը սուրը բարձրացուց ինծի, բայց ցնցումս պատճառ դարձաւ որ պարապին անցնի իր հարուածը ու կարէ զիս ընկերօջա կապող պարանը: Նոր հարուած մը ուզեց իջեցնել, այս անգամ ահա՛ հրացան մը պայթեցաւ գանկիս ետեւ, զգացի թէ փշրուեցաւ գլուխս, տարադնուեցաւ ուղեղս, ինկայ ծովը, ինկայ ջուրերուն մէջ: Փութով ուրիշ մը զարնուեցաւ եւ շրջուեցաւ իմ վրայ, երկրորդ մը, երրորդ մը, ու կը շարունակէին շուրջս լենալ, զիս ծածկել իրենց զիակներով: Եւ ատոնք ջուրին մէջ իյնալէ յետոյ, դեռ անդադար կը բզբտուէին սուրերու եւ սուրիններու հարուածներուն տակ: Ու ծո՛վը, առաւօտեան մութ շողերու ծո՛վը, կապոյտին մէջ բիւրեղացած ծովը կարմրեցաւ, արիւնի ծով դարձաւ: Ես սուղուեցայ ծովուն մէջ, եւ թաղուեցայ արիւնին մէջ »:

Եւ ահա յանկարծ, այս զարհուրելի մարդը, այս աղեխարշ պատմիչը սոսկում մը ունեցաւ, մոլտուք մը արձակեց ու գոչեց. « Ծո՛վը, ծո՛վը, որ երէկ լոյսի ծով էր, յոյսի ծով էր, Շնորհալիին ձայնը կ'երկարէր, ցեղիս մեղեդին կ'օրօրէր, այսօր ... այսօր ... ա՛հ որդիս, այսօր արեան ճապաղիքներու ... »: Ու կեցաւ, ու աչքերը բացաւ ուժգին, ու լուրթին ... Դուրսէն ձայն մը փրթաւ որ կը կանչէր. « Օլան Վէլօ՛, օլան Վէլօ՛, կեա՛վուրին կեա՛վուրը, ո՞ւր ես, կը քնանա՞ս թէ ոչ մեզի նախատինք կը կարդաս ... »:

— Հո՛ս եմ, հո՛ս, գիշերուան ծովուն մէջ, անդունդին մէջ, ուր դուք ձեր շան ճանկերով բզբտեցիք ու կը

ըզքաէք դեռ իմ արդար, իմ լուսաւոր
ցեղս: Հո՛ւս եմ, հո՛ւս, պատմութեան կո-
չին առջեւ, ուր ահաւոր խօսքը կայ եւ
կը քանդակուի, անշուշտ՝ այս աշխար-
հի վրայ ապրող սեւաւոր հրէշները ա-
նիծելու համար »: Յետոյ, փութով
զարձաւ ինծի, գլուխս գրկելու ձեւեր
ըրաւ, բայց անկատար, ետ քաշուեցաւ
շուարողի պէս, նայեցաւ աչքերուս,
զարձաւ գէպ ի դրան կողմ, խոժոռե-
ցաւ, սաքի ելաւ. « Գիշերուան այս պա-
հուն ի՞նչ կ'ուզէ այս շան զաւակ Սյօն:
Տակաւին ատեն կայ առաւօտը ծայր
տալու, ատեն կայ ախոռի ծառայու-
թեան սկսելու: Եւ ինչո՞ւ այսօր աւելի
է կատգեր »:

Գուրսի կանչը, իրեն ծանօթ ձայնը
հետզհետէ իր սաստկութեամբ աւելի կը
մօտենար: « Հոս սպասէ դուն ... » Ը-
սաւ ու տակաւին խօսքը չլրացուցած՝
Սյօ պէյը ներս մտաւ երկու հսկայ
Գիւրտերով, որոնցմէ մէկը տեսած էի
նախորդ երեկոյ:

Իմ ներկայութեանս ոչինչ ըսին ա-
նոնք: Չայն առին ու ախոռ անցան փու-
թով: Մնացի մինակ, սեղմուեցայ ինքս
իմ մէջս, զարհուրագին, ու ինքնաբե-
րարար ծունկի եկայ աղօթելու: Աղօթ-
քը բողոքն է անճարին:

Հազիւ երկու վայրկեան անցաւ,
Սյօ պէյը վերստին ներս մտաւ, տեսաւ
զիս ծունկի վրայ ու հարցուց.

— Կ'աղօթե՞ս: Ի՞նչ բանի համար:
Չայն չտուի:

— Այդ կերպ աղօթքը Իսլամի՞ է
թէ Կեալուրի:

Նորէն ձայն չտուի:

— Չայն չես հաներ, որովհետեւ
կեալուրէ ծնած ես եւ տգիտարար դեռ
կը հաւատաս թէ կեալուրը Աստուած
ունի, ինչպէս որ յիմարօրէն մեր կեա-

լուրի խօսքերուն համոզուելով մինչեւ
հիմա հոս կեցեր ես արթուն: Վաղը,
հանրամիդ ի՞նչ կերպ պիտի պատասխա-
նենք երբ լսէ որ դուն ամբողջ գիշերը
չես քնացեր մեր տունը հարամ զարձնող
կեալուրի մը երեսէն:

— Կ'աղաչեմ, պէ՛յ, որ այս մասին
չմտածէք բնաւ: Հանրմ - էֆէնտինները
հրաման տուին մեզի իրարու մօտ գալու
եւ խօսակցելու. եւ ես կամովին սպասե-
ցի, վերը մինակ ըլլալուս համար:

— Եկուր ետեւէս, քեզ առաջնոր-
դեմ սենեակդ: Մենք գիտենք մեր կեա-
լուրին հոգին, մենք չատ լաւ կը ճանչ-
նանք անոր սիրտը, անոր նայուածքնե-
րուն իմաստը: Անիկա մէկն է այն խար-
քերէն որոնք վերջին ծայր տակաւի յա-
մառութիւններ ունին: Հակառակ հօրս
այնքան պնդումներուն, իր կեալուր ա-
նունն ու ծննդալայրը տակաւին անծա-
նօթ կը մնան մեզի: Անշուշտ քեզի
յայտնեց այս բոլորը, այնպէս չէ՞, քա-
նի որ կեալուրը կեալուրէն գաղտնիք
չի պահեր եւ պահելը մեղք կը սեպէ:

— Ան այդ մասին ոչինչ ըսաւ ինծի:

— Ապա ամբողջ գիշերը ի՞նչ կար-
գի խօսքերով անցուցիք:

— Ես, իմ հանրմիս ու անոր ամ-
բողջ ընտանիքին ունեցած դութն ու գո-
րովը գովեցի, ան ալ ձեր բարեացակա-
մութեան մասին պատմեց երկար: Յե-
տոյ, թելադրանքներ տուաւ ինծի լաւ
ծառայել, սրտանց ծառայել հանրմիս
տանը իրրեւ երախտագիտութիւն:

— Հը՛ ... ձիշդ է որ կ'ըսուի թէ
երբ կեալուր մը ըսէ՝ այս լերան ետեւ
ազատութիւն կայ, նոր երկինք կայ,
դուն պէտք է հակառակը հասկնաս:
Բայց ես հասկցեր եմ շատ շատոնց եւ ա-
տոր համար է որ անոր հաշիւը փակել
կուտամ այս առաւօտ:

— Պիտի սպաննէ՞ք զայն, աէր իմ:

— Ո՛չ: Հայրս ուզած է. կը տանիմ անոր:

Արտայայտութեան նման եղանակներ, այդ ատեններուն այնքան գործածական էին սփրազործներուն մօտ որ շատ հեշտ էր այլ եւս հասկնալ թէ զայն կը տանէին անգամ մըն ալ չվերադարձնելու համար: Ա՛լ շատ պարզ էր որ անցեալ երեկոյին, Սլօ պէյ, հսկայ Քիւրտին հետ անոր սպանման մասին կը խօսէր ու թերեւս զիս ալ սպաննելու բաղձանք մը կը թաքցնէր:

Սլօ պէյ զիս վեր հանեց, հարէմնոցին սենեակը հրամցուց.

— Առաւօտը հիմա կը քակուի, ու մինչեւ արեւածագ բաւական ատեն կայ, քնացիր քիչ մը, — ըսաւ ու փութով իջաւ բակ, բակէն ալ անցաւ դուրս, միացաւ դրան առջեւ սպասող երկու Քիւրտերուն եւ Հայուն, ու շտեսայ ո՛ր կողմ գացին, կորսուեցան մութին մէջ:

Սենեակին դուռը փակեցի ետեւէն, անկիւն մը ծռնկի եկայ, սակայն աղօթքի խօսք մը գտնելու անգործութեան մէջ թմրեցայ, ինկայ բազմոցին վրայ ու լացի, լացի, արցունքներս կուլ տալով. հեծկտութներուս ահաւորութեան մէջ ստնգանքներս կը կծկուէին, մարմինս կը ճգմուէր, ոսկորներս իրար կ'անցնէին՝ մզմզցնելով մինչեւ եղունգներս:

Քիչ յետոյ թմրութիւնը զօրացեր եւ թաղեր էր զիս ինկած տեղս:

Կէս օրուան մօտերը, երբ Քիւրտ Եմլիկէն բաւական հեռացեր էինք, Պէքօշը կ'ըսէր հանրմիս.

— Գիտե՞ս, հանրմ — էֆէնտի, ձէմալը շատ տրտում է այսօր:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ այն հայ ծառան, ու

րուն հետ երեկոյին երկար ժամանակ անցուց, այս առաւօտ սպաննել տուաւ Սլօ պէյը:

— Մե՛ղք, ինչո՞ւ այդ աստիճան անպիտանութիւն կատարեր է Սլօ պէյը: Տան ծառան սպաննելը ահ ունի, որ կ'անիծէ եւ տուն կը մըշեցնէ:

— Այո՛, հանրմ — էֆէնտի, կը հաւատամ, անպիտանութեան չափազանցութիւնը անէծք է եւ տուն կը մըշեցնէ: Այդ ծառան վերաւոր ազատուեր էր ջարդէն եւ ինկած էր Հաճի Մամօին տունը, ուր կը ծառայէր իբրեւ հարստահարուած թուրք գաղթական: Սակայն, Հաճի Մամօն ճշմարտութիւնը գիտնալով չէր կրցեր պարտկել օր մը՝ երբ խուժը մը զինուորներ իր տունը իջած էին: Զինուորները բռնած տարած էին զայն, ինչպէս եղեր նորէն ազատուեր էր: Այս անգամ ուրիշ Քիւրտի մը մօտ էր ինկեր, ուրիշ ալ իր տունն էր տարեր Ալի աղան (Սլօ պէյին հայրը):

— Մի՛ պատմեր, Պէքօ՛շ, — ըսաւ հանրմս ու լռեց, զգացնելով թէ կը դողար յիշելով այն անէծքը որ իր տունը աւերեր էր արդէն ահաւոր կերպով:

Տարի մը վերջ, երբ նախախնամութեան սարսափելի համաճարակը կը մըշեցնէր Քիւրտ Եմլիկը, կը մըշէր Ալի աղան, կը մըշէր իր որդին, կը քանդուէր իրենց տունը, եւ նորէն կը սկսէի արիւնել իմ սիրտս աւելի ուժգին եւ շարունակել հարցնելու եւ ինծի. « Ա՛խ, ո՞վ էր այդ մարդը, որ թաղուեր էր կեղտոտ ցնցոտիներու մէջ, եւ որուն տփփոյն դէմքը կամախքացած հին ճրդնաւոր մը կը յիշեցնէր: Ո՞վ էր այդ մարդը, որ ուրուականի մը պէս սարսուցուց զիս, սուրբի մը պէս խօսեցաւ ինծի, բայց եւ իր խօսքերը դեռ չաւարտած՝ խաչեցին զինք դարձեալ ու մահ-

ստան յանձնեցին զերջնականապէս: Հարութիւն:

Ո՞վ էր այդ Հայ մտաւորական
Սուրբը եւ ո՞ր պիտի յանգի այսքան (վերջ)

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

— 00 —

Ի Մ Ե Ր Գ Ս

— 00 —

Հօրս յիշատակին

Կեանքի մըռայլ էջերէն կուգամ,
Ողջո՛յն ձեզ, գրկանքի ո՛վ անպարտ հերոսներ.
Կարօտ հացի, անօթի, ծարաւ,
Յեխով քրջուած, արեւով խանձուած՝
Դուք փողոցի հիւանդ լակոտներ.
Պատուած կրծքեր, քառամած աշտեր,
Ողջո՛յն, ողջո՛յն ձեզ, մայրեր:

Գինետուներու սեմերէն կուգամ,
Ողջո՛յն ձեզ, գինով եղբայրներ.
Անտրտունջ ցաւի մոխիրով խամրած,
Դուք, բաժակի ո՛վ հակ գլուխներ:

Հանրատուներու ամօթէն կուգամ,
Ողջո՛յն ձեզ, խաբկանքի ո՛վ լքուած բոյրեր.
Ծանրացող խղճի լուտանքը ծրարած՝
Այգականչին դուք մարա՛ծ ջահեր:

Բընութեան շրջեղ գանձերէն կուգամ,
Ողջո՛յն ձեզ, պարտուած բանաստեղծ եղբայրներ.
Մոլորած կեանքի մըշուշին մէջէն
Դուք արեւատես մանուկի աչքեր:

Խաղաղած կրքի գարունէն կուգամ,
Ողջո՛յն ձեզ, իմաստուն, ալեհեր հայրեր.
Բարձրացող ծովու գայրոյթին ընդդէմ
Դուք խարբսխած ո՛վ հսկայ նաւեր:

Մարդկութեան մըռայլ ալքերէն բղխած,
Կեանքս է խոցուած, հոգիս լուսապանծ,